

VU Research Portal

Het Athenaeum van Deventer: een stedelijke hogeschool en haar studenten

Frijhoff, W.T.M.

published in

Deventer denkers. De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer
1992

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Frijhoff, W. T. M. (1992). Het Athenaeum van Deventer: een stedelijke hogeschool en haar studenten. In *Deventer denkers. De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer* (pp. 9-27). Verloren.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Het Athenaeum van Deventer: een stedelijke hogeschool en haar studenten

W.TH.M. FRIJHOFF

Onderwijs en wetenschap

Een vreemde hogeschool, die van Deventer. Door stichters Anna van Twickelo en Balthasar Boedeker in hun testament van 1584 als een volwaardige universiteit gepland, heeft ze zich vanaf haar feitelijke oprichting in 1630 steeds tot het peil van een athenaeum moeten beperken: hoger onderwijs, ja – promotierecht, nee.¹ De school heeft er het beeld van een mislukte universiteit aan overgehouden. En wie illustre school zegt, denkt ook al gauw aan tweederangs-onderwijs. Of dat terecht is zal in dit boek nader blijken. Maar het is belangrijk daarbij vanaf het eerste begin enkele zaken goed voor ogen te houden. Zo is het uiterst hachelijk de betekenis van een onderwijsinstelling uitsluitend aan het wetenschappelijk peil van de professoren af te lezen. Niet elke goede wetenschapper is een goed docent, en omgekeerd. Ook hebben instellingen van hoger onderwijs vandaan een waaier van locale, regionale, sociale en culturele functies gehad die niet tot een wetenschappelijk onderwijsprogramma mogen worden gereduceerd: docenten waren ook praktisch in de stad of voor de vorst bezig als geneesheer, jurist of predikant; de bibliotheek was een ontmoetingscentrum voor de geletterden, en academiedrukkers of -boekverkopers verhoogden de culturele potentie van het stadsleven; studenten brachten geld in het laatje en kleurden de dagelijkse sleur; docenten en studenten verenigden zich in culturele genootschappen waar ook de burgerij van profiteerde. Tenslotte beantwoordde de toeloop naar universiteit of academie lang niet altijd aan de kwaliteit van het geboden onderwijs, maar werd ze veel meer beheerst door het verwachtingspatroon van de studenten en de status die meer in het algemeen aan een academische opleiding

1 Over het Athenaeum blijft het standaardwerk: J.C. van Slee, *De Illustre School te Deventer 1630-1878*, 's-Gravenhage 1916. Hierin ook het *album studiosorum*, met afzonderlijk register (1916). Dat werk is echter dringend aan herziening toe. Vooral ontbreekt nog een analyse van de recrutering van het Athenaeum en van het feitelijk studieverloop. Zie voorlopig: W. Frijhoff, 'Deventer en zijn gemiste universiteit. Het Deventer Athenaeum in de sociaal-culturele geschiedenis van Overijssel', *Overijsselse historische bijdragen* 97 (1982), p. 45-79.

in samenleving en beroep werd gegeven.² Natuurlijk waren er uitzonderingen: Scaliger, Saumaise, Boerhaave en andere kopstukken van de wetenschap waren internationaal zo bekend dat de studenten speciaal voor hen naar Leiden kwamen. Maar meer in het algemeen mag zeker worden gesteld dat de studentenstromen relatief onafhankelijk van het concrete onderwijsprogram tot stand kwamen en aan een andere logica beantwoordden. Studenten grepen gewoonlijk aan wat ze ter plaatse aantroffen, werden geboeid door een toevallig goede docent en konden zo een samenhangende groep leerlingen gaan vormen – maar ze waren zeker niet tot zulke groepsvorming gepredestineerd. Bij hun universiteitskeuze (gewoonlijk overigens op vaders dictaat) speelden meer algemeen sociale en culturele factoren een dominante rol: bestaande studentenstromen, familie- en handelsrelaties, de plaats van de universiteitsstad in het netwerk van steden en haar relaties met binnen- en buitenlandse universiteiten, kosten van huisvesting en levensonderhoud, bereikbaarheid en reputatie van de onderwijsinstelling, de ideologische of religieuze kleur van de academische staf, het aanbod aan culturele en recreatieve voorzieningen ter plekke, de aanwezigheid van beurzen, een mensa of een college voor *alumni*. Uit de correspondentie van vroegmoderne jongeren mag worden afgeleid dat waar de studenten het zelf voor het zeggen hadden (en niet hun betalende papa) de aanwezigheid van een breed palet aan para-universitaire voorzieningen zoals taal-, scherm- en muziekmeesters, een manege om te leren paardrijden, een malie- of kaatsbaan, studentenverenigingen, en – last but not least – een (gedeeltelijke) vrijdom van de accijns op bier en wijn of andere fiscale voorrechten de doorslaggevende keuzefactoren waren.³

Beroepskwalificaties, onderwijsprogramma's en studentenstromen waren echter allerm minst constante grootheden. Terwijl in de eerste helft van de zeventiende eeuw elke hogere ambtenaar nog geacht werd Latijn te kennen en liefst gepromoveerd te zijn, was dat in de achttiende zeker niet meer het geval; anderzijds kon men in de vroege zeventiende eeuw nog tal van predikanten vinden die slechts kort of helemaal niet op de academie waren geweest, terwijl de ideale achttiende-eeuwse predikant juist een toonbeeld van academische geleerdheid was. Groei en bloei van de instellingen van hoger onderwijs werden (en worden) dus door twee relatief autonome ontwikkelingen bepaald: enerzijds de bloei van de wetenschap

2 Vergelijk W. Frijhoff, *La Société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le status des intellectuels à partir des registres universitaires*, Amsterdam-Maarssen 1981 en 'De arbeidsmarkt voor academici tijdens de Republiek', *Spiegel historicael* 17 (1982), p. 501-510.

3 Vergelijk W. Frijhoff, 'Hoger onderwijs als inzet van stedelijke naijver in de vroegmoderne tijd', P.B.M. Blaas en J. van Herwaarden (eds.), *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies*, 's-Gravenhage 1986, p. 82-127.

en de kwaliteit van de wetenschapsbeoefenaren, anderzijds de vraag naar academische kennis en vaardigheden. Beide grijpen niet steeds in elkaar. Gebrek aan inzicht in dat dubbele mechanisme heeft tot in een recent verleden tot veel overbodig geklaag over de kwaliteit van het hoger onderwijs geleid, wanneer om vaak heel andere redenen de studentenstromen afnamen; of tot gejammer over de achteruitgang van de universiteit, wanneer de professoren eens een decennium of wat minder vernieuwend en initiatiefrijk bleken dan hun voorgangers. Het is dan ook verstandig bij het lezen van dit boek steeds voor ogen te houden dat onderwijs en wetenschap onderscheiden, zij het geen gescheiden grootheden zijn; dat een groot geleerde soms een beroerd docent is; en dat studenten slechts bij uitzondering omwille van echte wetenschap naar een instelling van hoger onderwijs gaan. Wat ze er zoeken was (en is) een opleiding van niveau; het wetenschappelijk peil en belang daarvan wordt hun gewoonlijk pas later in hun studietijd inzichtelijk. Voor meer bewuste keuzen waren de meesten nog veel te jong wanneer ze zich bij de rector lieten inschrijven.

Een stadshogeschool

Harderwijk was in 1600 de eerste stad van de Republiek waar een illustre school werd gevestigd.⁴ Bijna vijftig jaar later zou zij tot gewestelijke universiteit worden verheven. Deventer was in 1630 de tweede, en net als in Harderwijk beoogde het Deventer Athenaeum een volledig vakkenpakket aan te bieden, ook al heeft het in feite nog lang geduurd voordat het zover was. De Middelburgse school van 1611, waar slechts een opleiding in de theologie was voorzien, rekenen we dan niet mee. Andere, grotere steden zouden vrijwel onmiddellijk het Deventer voorbeeld volgen: Amsterdam 1632, Utrecht 1634, Dordrecht 1636, Den Bosch 1636 – in de meeste gevallen waren daar al publieke colleges door losse docenten buiten hogeschoolverband aan voorafgegaan. Maar slechts in Utrecht was eveneens een volledige school voorzien; ook daar werd de instelling al na enkele jaren, in 1636, tot universiteit verheven. In feite is het Athenaeum van Deventer de enige illustre school binnen de Republiek geweest waar steeds het beginsel van een volledig leerstoelenprogramma naar analogie van de vier universitaire faculteiten gehandhaafd schijnt te zijn.⁵ De illustre

⁴ M. Evers, 'The Illustre School at Harderwijk 1600-1647', *Lias* 12 (1985), p. 81-113.

⁵ Voor de illustre scholen in de Republiek is het meest gedetailleerde overzicht nog steeds: H.H. Kuiper, *De opleiding tot den dienst des Woords bij de Gereformeerden*, 's-Gravenhage 1891, p. 544-603, maar Kuipers voorstelling is hier en daar wat te schematisch. Een nuttig literatuurover-

scholen van Zutphen (1686) en Dordrecht waren niet meer dan een bovenbouw van de Latijnse school. Andere illustre scholen (Rotterdam, Breda, Middelburg) werkten met een minder duidelijk afgebakend leerstoelenprogramma. Omdat dit veel soepeler was dan de oude faculteitsindeling, kon het sneller aan wisselende wetenschapsparadigma's worden aangepast. Daarom vinden we in de achttiende eeuw juist aan illustre scholen als die van Amsterdam en Rotterdam nieuwe medische en natuurwetenschappelijke leerstoelen, ook al was het aantal studenten daar veelal bedroevend laag, als er al waren. De schoolstructuur boette door dat alles aan duidelijkheid in, maar het geboden onderwijs kon veel gemakkelijker aansluiten bij de locale verlangens. Het Athenaeum van Amsterdam tenslotte ontwikkelde zich in omgekeerde richting: van een typische leerstoelenopbouw kwam het tot een semi-universiteit met volwaardige faculteiten; bij de hoger onderwijswet van 1876 kreeg het dan ook de mogelijkheid zich als universiteit te laten erkennen.

Zowel in Harderwijk als in Deventer lag de illustre school in het historisch verlengde van de oude Latijnse school, waar in de hoogste klassen vormen van onderwijs in met name de logica en de dialectiek werden gegeven. Die klassen overlaptten de *artes*-faculteit van de universiteit – een gegeven dat ons behoedzaam moet maken wanneer we uit universiteitsregisters willen afleiden wie er een hogere opleiding heeft genoten. In feite boden ook de grotere Latijnse scholen tot ver in de zeventiende eeuw een stuk hogere opleiding – alleen weten we vóór de zeventiende eeuw nagenoeg niets van hun precieze aantrekkingskracht. Voor priesters en zelfs predikanten was dat aanvankelijk genoeg mits er enige praktijkvorming onder een pastoor of in classicaal verband aan werd toegevoegd. Eerst de richtlijnen van het concilie van Trente en de voorschriften van de verschillende gereformeerde synodes maakten een volledig afgeronde opleiding in wijsbegeerte en theologie langzamerhand voor hen noodzakelijk.

De Latijnse school met haar getrapte klassensysteem, dat tot in de filosofie doorliep, kreeg aan het eind van de middeleeuwen met name in de IJsselsteden Zwolle en Deventer haar definitieve gestalte. Jan Standonck voerde het systeem in het Parijse Collège Montaigu in. Vandaar veroverde het Europa onder de naam van *modus parisiensis*, en begon het via de aangepaste formule van Johan Sturm in Straatsburg (een klassikaal opgebouwde Latijnse school, met een bovenbouw van enkele nevengeschikte leerstoelen in de filosofie en soms in de theologie) zijn zegetocht als onder-

wijsstructuur van de protestantse *gymnasia* en de jezuïetencolleges.⁶ Maar de bakermat lag aan de IJssel.⁷ En in de vorm van het Deventer Athenaeum werd het model tenslotte ook weer aan de IJsseloever gerealiseerd. Voor jongeren die slechts wetenschappelijke basisbeginselen nodig hadden en geen gespecialiseerde kennis als geneesheer, jurist of theoloog ambieerden, was zo'n Latijnse school met filosofische bovenbouw ruim voldoende. Aan de universiteit viel niet veel méér te halen; bovendien was het leven daar niet alleen duur, maar vonden de ouders het ook te gevaarlijk voor de zeden van hun kinderen – niet geheel ten onrechte, als we de dossiers van de academierechtbanken mogen geloven.⁸

De gevaren die het academiëleven voor zeden en geloof meebracht behoren tot de klassieke *topoi* die vanouds overal in Europa werden aangehaald om de stichting van een universiteit dichter bij huis, zoniet naast de deur, te motiveren. Het waren eerbare motieven waar elke bestuurder rustig mee voor de dag kom komen. Maar soms waren er nog andere, min of meer verborgen motieven in het spel. In het jaar waarin het Deventer Athenaeum werd opgericht, speelde ook Amsterdam met het idee een illustre school te stichten.⁹ De regering van Amsterdam bracht daartoe twee argumenten naar voren: wanneer de leerlingen van de Latijnse school afkwamen waren ze intellectueel nog niet rijp voor de universiteit, eerst moesten ze nog de beginselen van de wijsbegeerte leren; bovendien waren ze te jong om alleen in het notoir losbandige studentenleven van Leiden te worden losgelaten. Eerstgenoemd argument sluit trouwens aan bij de opinie die de Harderwijker theologieprofessor Henricus van Diest in 1634 tot uitdrukking bracht: 'pro fundamentis vere jacendis potius Gymnasium quam Academias eligeram' (om echt stevige grondslagen te leggen is de illustre school beter dan de universiteit).¹⁰ Het was vooral, dat spreekt voor zich, het propedeuse-onderwijs dat die grondslagen verschafte: wijsbegeerte, filologie, welsprekendheid, oude talen. De illustre school kon dus profiteren van de goede reputatie van het schooltype, en het hoeft niet te

6 Vergelijk D. Maffei en H. de Ridder-Symoens (eds.), *I Collegi universitari in Europa tra il XIV e il XVIII secolo*, Milaan 1991. Over Straatsburg, A. Schindling, *Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt. Gymnasium und Akademie in Straßburg 1538-1621*, Wiesbaden 1977.

7 Aldus stelt terecht G. Codina Mir, *Aux sources de la pédagogie des Jésuites: la 'modus parisiensis'*, Rome 1968.

8 Synthese in: Marc Wingens, 'Zur Vermeidung der Schande: Organisation und strafrechtliche Tätigkeit der Universitätsgerichte in der Republik der Niederlande (1575-1811)', H. Mohnhaupt en D. Simon (eds.), *Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie I*, Frankfurt am Main 1992, p. 79-100.

9 Vergelijk Chr.L. Heesakkers, 'Foundation and early development of the Athenaeum illustre at Amsterdam', *Lias* 9 (1982), p. 1-18.

10 H. van Diest, *De ratione studii theologiae*, Harderwijk 1634.

verbazen dat de meeste hoogleraren die door de illustre scholen werden aangetrokken juist in die basiswetenschappen uitblonken.

Maar in feite wilde Amsterdam zowel méér als iets anders dan de Latijnse school een bovenbouw geven. De nieuwe school moest een centrum van geleerdheid worden voor de *hele* burgerij, een instrument ter bevordering van de burgerlijke cultuur, niet alleen de academische. Het Amsterdamse Athenaeum was dan ook niet echt een concurrent van de universiteit. Toen de rechtzinnig protestantse theoloog Gijsbert Voet (Voetius) in 1636 de openingsrede van de Utrechtse academie uitsprak, mat hij breedvoerig uit welke disciplines wel niet allemaal tot het studieprogramma van een universiteit behoorden, van de theologie tot de refractieeler, van jurisprudentie tot de stuurmanskunst.¹¹ In het conflict dat Amsterdam over de stichtingsplannen met Leiden kreeg, stelde de Leidse universiteit dan ook dat de academie in beginsel het hele scala aan bestaande wetenschappelijke disciplines aanbood en haar studenten uit een zo breed mogelijk gebied recruteerde.¹² Voor een school te Amsterdam was derhalve geen plaats. Maar de Amsterdamse magistraat bedoelde juist niet een duplicaat van een klassieke academie op te richten. Op het Amsterdamse Athenaeum moesten slechts die vakken worden gedoceerd die concreet nut hadden voor de geletterde burgerij van de handelsmetropool: de *mercator sapiens*, de geletterde koopman, was de doelgroep van het Athenaeum, volgens de beroemde titel van de openingsrede door Caspar Barlaeus.¹³ Een koopman wiens levensfilosofie stoelde op de wijsbegeerte, maar die tegelijk nieuwsgierig was naar nieuwe kennis over de geschiedenis, over de aarde en haar geheimen (de *arcana naturae*, zoals Barlaeus' collega Vossius het zou zeggen) en over het heelal (Galilei stond een ogenblik op de nominatie voor Amsterdam). De stadshogeschool die Amsterdam beoogde te realiseren vormde het antwoord op nieuwe vragen naar vormen van kennis die nauwer aansloten bij de praktijk van het openbare leven, bij de culturele verlangens en idealen van een commerciële samenleving en bij de behoeften van de moderne staat.¹⁴ Dat was nieuw, in zoverre als wetenschap en

11 G. Voetius, *Sermoen van de nutticheydt der Academien ende scholen, mitsgaders der wetenschappen ende consten die in de selve gheleert werden*, Utrecht 1636.

12 De processtukken zijn uitgegeven in Molhuysen, *Bronnen* II, p. 153-164, 214*-289*.

13 C. Barlaeus, *Mercator sapiens, sive oratio de conjungendis mercaturae et philosophiae studiis*, Amsterdam 1632; nieuwe uitgave 1967.

14 Vergelijk hiervoor W. Frijhoff, 'What is an early modern university? The conflict between Leiden and Amsterdam in 1631' (paper voor het colloquium bij gelegenheid van het vierde eeuwfeest van Trinity College, Dublin, maart 1992), ter perse. Voor de relaties tussen stad en universiteit: Th. Bender (ed.), *The University and the City from Medieval Origins to the Present*, New York-Oxford 1988, waarin met name: A. Grafton, 'Civic Humanism and Scientific Scholarship at Leiden', p. 59-78.

stedelijke samenleving eeuwenlang op gespannen voet met elkaar hadden geleefd, en de vroede vaders het rumoerige en zelfbewuste studenten-volkje gewoonlijk liever zagen gaan dan komen. Te beginnen met Londen en Lyon hadden nogal wat grote middeleeuwse steden uitdrukkelijk geweigerd een universiteit binnen hun muren te halen. Parijs vormde daarop slechts in schijn een uitzondering, want de universiteitswijk (het *quartier latin*) viel aanvankelijk niet onder de jurisdictie van de stedelijke autoriteiten aan de overkant van de Seine. Thans woei er een nieuwe wind. De universitaire cultuur werd als een zegen voor het stadsleven beschouwd. En langzamerhand werd de aanwezigheid van een universiteit beschouwd als een kenmerkend attribuut van een echte stad. Geen universiteit meer buiten de stad, en zonder universiteit geen volwaardige stadscultuur.

Deventer heeft aanvankelijk zeker geen simpele stadshogeschool willen stichten doch een volledige universiteit van klassieke opbouw, met promotierecht. Door het verzet van de twee andere grote steden van Overijssel, met name Zwolle, is het niet zover gekomen. Deventer is er niet in geslaagd het promotierecht, laat staan het monopolie op de promoties voor het hele gewest te verwerven. Juist dank zij dat gemis heeft het Deventer Athenaeum zich echter geleidelijk tot een soort stadshogeschool kunnen ontwikkelen. Nader onderzoek naar de Deventer stadscultuur zal dat zeker aantonen. Enkele symptomen daarvan zijn reeds bij een snelle verkenning zichtbaar. We zien dat bijvoorbeeld aan het recruteringspatroon van de instelling.¹⁵

Vanaf het allereerste begin kwam bijna éénderde van de studenten van het Athenaeum uit de stad Deventer zelf, in het tweede kwart van de achttiende eeuw liep dat op tot de helft. Van de overige studenten kwam een aanzienlijk deel uit de direct aangrenzende gebieden van Salland, de Veluwe en de Graafschap. Het Deventer Athenaeum blijkt vooral te hebben gerecruteerd in de IJsselstreek en het Deventer achterland. Uit overig Overijssel begaf zich slechts mondjesmaat een student naar de koekstad. Het Athenaeum functioneerde dus in hoofdzaak als een hogeschool voor de stad Deventer, voor de dorpen die economisch of cultureel van Deventer afhankelijk waren, en voor een enkele nabije stad zoals Zutphen zolang die zelf van hoger onderwijs verstoken was. Het zou mogelijk zijn de recruiting van het Deventer Athenaeum te relateren aan het centrum/periferie-model dat bekend is uit de sociale wetenschappen, om te zien in hoeverre Deventer in dit opzicht als de centrumstad van een concreet netwerk fungeert.¹⁶ Het is echter de vraag of de aantallen studenten hier niet

15 Zie hiervoor Frijhoff, 'Deventer', p. 51-55, grafiek 1-2.

16 Zie voor zo'n analyse van de veel grotere studentenaantallen van de universiteit Wenen: A. Müller, 'Wanderungsbewegungen in Spätmittelalter und Frühneuzeit im Kontext des Zentrum-

te klein zijn om het tijdsbeslag aan ingewikkeld analyse- en rekenwerk dat zo'n onderzoek zou vergen verantwoord te maken. Temeer daar een eerste onderzoek al ondubbelzinnig in deze richting wijst. Wel zou zo'n analyse van het recruteringsveld van het Athenaeum zinvol zijn in een breder opgezette studie naar de plaats van Deventer in het stedennetwerk.

Toen in 1686 een (overigens zeer bescheiden) illustre school in Zutphen was geopend, nam de stroom studenten die na afsluiting van de Latijnse school naar het Deventer Athenaeum gingen ineens fors af. Terwijl in het laatste kwart van de zeventiende eeuw zich nog 83 Zutphense studenten aan het Deventer Athenaeum lieten inschrijven, waren dat er in het eerste kwart van de achttiende eeuw slechts veertien.¹⁷ Het eerste vernisje aan academische cultuur dat de Zutphense studenten aanvankelijk in Deventer waren komen halen, vonden ze nu thuis. De aantrekkingskracht van de stad Deventer was niet van dien aard dat ze er desondanks de kosten van een verblijf buitenshuis voor overhadden. Slechts een enkeling koos toen nog voor Deventer, hetzij studenten uit niet-intellectuele milieus voor wie de gang naar een verre academie nog niet gebruikelijk was, hetzij jongens van onbemiddelde ouders die in het Athenaeum de goedkoopste oplossing voor een volledig studieprogramma vonden, hetzij telgen uit families die verwanten in Deventer hadden.

Nemen we als voorbeeld van zo'n Deventer studiegang de student Johan Fildar, op 3 oktober 1706 te Zutphen geboren en oudste overlevende zoon van Steven Fildar en Helena Luessinck (uit een bekend geslacht van zilversmeden).¹⁸ Stevens jong overleden vader Johan was houtkoper geweest, maar had zelf als zoon van een Nijmeegse chirurgijn in de letteren gestudeerd aan de kortstondige Nijmeegse academie en vervolgens in 1674 medicijnen te Leiden. De studiehabitus was dus niet geheel vreemd aan de familie, maar het voorbeeld toont tegelijk aan dat een concrete studiegang (wijsbegeerte, medicijnen) niet steeds een grote voorspellende waarde heeft voor het latere beroep (houthandel). Johans weduwe Anna Valck had

Peripherie-Rahmens (Das Beispiel der Wiener Universitätsbesucher)', *History & Computing Newsletter*, Sondernummer I, LBIHS-Arbeitspapiere 11 (1992), p. 19-29.

17 W. Frijhoff, 'Le rôle des études universitaires dans une société locale: la ville de Zutphen en Gueldre du Moyen Age au début du XIXe siècle. Premier bilan d'une recherche', M. Kulczykowski (ed.), *Les étudiants - liens sociaux, culture, mœurs du Moyen Age jusqu'au XIXe siècle* (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, CML; Prace Historyczne, z. 93), Kraków 1991, p. 87-114, hier p. 96, tab. 1.

18 De hieronder te noemen gegevens over Zutphense studenten ontleen ik aan de databestanden van mijn onderzoek naar Zutphense intellectuelen, waarvan een beschrijving is gegeven in de hierboven genoemde bijdrage 'Le rôle des études universitaires dans une société locale', terwijl de bronnen zijn aangegeven en de eerste resultaten zijn verwerkt in mijn dissertatie *La société néerlandaise et ses gradués*, eveneens hierboven vermeld.

alléén het houtkopersbedrijf moeten voortzetten en het laat zich raden dat haar oudste zoon Steven zo spoedig mogelijk het bedrijf in moest. Steven, lid van het kramersgilde, was zelf inderdaad slechts op de Latijnse school te Zutphen geweest. Voor zijn kinderen had hij andere ambities, temeer daar hij intussen burgerluitenant was geworden, in 1724 tot provisor van het Oude en Nieuwe Gasthuis was aangesteld en in 1729 het ambt van vendumeester had verworven. Daarmee was hij tot de subtop van de stedelijke elite doorgedrongen. Zoon Johan moet intellectueel begaafd zijn geweest. Reeds op veertienjarige leeftijd sloot hij de Latijnse school glansrijk af met een rede *De divinae existentiae veritate* die hem een prijs opleverde. Vervolgens bleef hij anderhalf jaar lang in Zutphen de publieke lessen van de beide professoren van de illustre school volgen. Mogelijk gold de leeftijd van zestien jaar als een drempel, waarna een jongeman geacht werd het ouderlijk huis te kunnen verlaten. Enkele weken na zijn zestienste verjaardag, op 25 oktober 1722, schreef Johan zich namelijk te Deventer in. Dank zij een beurs van zijn geboortestad, die hij van 1719 tot 1732 ontving 'mits de scholen gepasseert zijnde en zijne studien werkelijk voortzettende', kon hij zes jaar in Deventer blijven studeren, tot hij 22 was. Daarna studeerde hij nog drie jaar medicijnen in Leiden, waar Boerhaave toen doceerde, om er op 22 november 1731, 25 jaar oud, tenslotte te promoveren op een dissertatie *De revulsione*. Hij vestigde zich vervolgens als geneesheer in Zutphen, waar hij drie jaar later tot derde stadsgeneesheer werd aangesteld. Fildars curriculum maakt goed duidelijk dat het Athenaeum niet zomaar een doorgangsinstituut was naar de universiteit waar dan de 'echte' studie plaatsvond. Integendeel, hij blijft er zes volle jaren. We zien hieraan hoe belangrijk het Athenaeum kon zijn voor de vorming van een jongeman uit het handelsmilieu, niet echt vertrouwd met intellectuele kringen en waar het al evenmin gebruikelijk was voor een studie ver van huis te gaan.¹⁹ In Zutphen kreeg Johan Fildar slechts losse colleges, in Deventer ontving hij een gestructureerde opleiding. Hoewel we niet precies weten wat Fildar in Deventer heeft gestudeerd, doet de duur van zijn verblijf aldaar en het gegeven dat hij vervolgens in Leiden een normale studieduur van drie jaar medische opleiding doorliep, vermoeden dat hij aan het Athenaeum vooral een gedegen systematische vorming kreeg onder de filoloog Johannes Bouwers, de wijsgeer Dionysius Andreas Röell en de wiskundige Simon Tyssot de Patot, en dat hij na die propedeuse wellicht nog andere vakken heeft gevolgd voordat hij een definitieve keus

¹⁹ Voor sociale verschillen als factor van universiteitskeuze moge ik verwijzen naar mijn bijdrage 'Hoe Gelders was de Gelderse academie?', *Bijdragen en mededelingen 'Gelre'* 72 (1981), p. 119-137, vooral 133-134.

maakte voor de geneeskunde, en het vak van zijn overgrootvader, de Nijmeegse chirurgijn, op wetenschappelijk niveau hernam.

Maar ook in een tweede, bredere zin blijkt het Athenaeum vóór alles een stadshogeschool te zijn geweest. Het werd door de magistraat beheerd, en de kerkeraad wist zijn zin door te drijven wanneer de orthodoxie op het spel leek te staan, zoals Simon Tyssot de Patot in 1727 aan den lijve heeft moeten ervaren. Omgekeerd speelde een patriot als de jurist Frederik Adolf van der Marck, in 1783 speciaal als professor naar Deventer gehaald, een belangrijke rol in de Deventer patriottenbeweging.²⁰ De uit het Gelderse Hemmen geboortige maar met een Deventer burgemeestersdochter getrouwde hoogleraar in de rechten Gisbert Cuper gaf in 1681 het professoraat eraan om namens Deventer ter Staten-Generaal te worden afgevaardigd en later burgemeester van de stad te worden gekozen.²¹ Dat juist deze ook internationaal hoog aangeslagen geleerde *polyhistor* aan een civiel ambt de voorkeur gaf, is tekenend voor de osmose tussen stadscultuur en wetenschap. Ook de hoogleraar filosofie Dionysius Andreas Röell, in Deventer getrouwd met Judina van Hurck, weduwe van de Deventer hoogleraar in de rechten Antonius IV Matthaeus, ruilde in 1728 zijn professoraat in voor een burgemeesterschap; hij was trouwens al eerder tot gemeensman (lid van de gezworen burgerij) gekozen. Johannes Bouwers, 52 jaar (van 1693 tot 1745) lang hoogleraar in de geschiedenis en welsprekendheid, was zelf een zoon van een Deventer burgemeester; hij was gehuwd met een meisje uit dezelfde familie Van Suchtelen die Cuper een echtgenote had gegeven. Bijna een halve eeuw tevoren, in 1654, was de Deventer predikantszoon Willem Tichler, enkele maanden eerder al tot gemeensman gekozen, tot hoogleraar in de rechten benoemd; hij hield het 48 jaar op de kathedraal vol zonder ooit iets te publiceren of hoe dan ook een wetenschappelijke naam te vestigen. Zelfs disputaties op zijn naam zijn niet gevonden.

De wederzijdse doordringing van stad en hogeschool kan dus ook worden afgelezen uit de frequentie van professorenhuwelijken in de stedelijke burgerij en uit de vanzelfsprekendheid waarmee vaak slechts middelmatig begaafde kinderen uit de stedelijke elite met een hoogleraarschap konden worden begiftigd. Verder onderzoek zal duidelijk moeten maken in hoeverre de activiteiten van professoren en studenten met het sociale en culturele leven van Deventer waren vervlochten en met name tot een specifieke stadscultuur hebben geleid. Het is zeker niet onmogelijk dat het beeld hierdoor ietwat moet worden bijgesteld. Professoren die niet of nauwelijks

20 Vergelijk W.Ph. te Brake, *Regents and Rebels. The Revolutionary World of an Eighteenth-Century Dutch City*, Cambridge Mass.-Oxford 1989, p. 92 en 132.

21 A.J. Veenendaal, 'Gisbert Cuper 1644-1716', *Overijsselse portretten*, Zwolle 1958, p. 79-94.

publikaties op hun naam hebben staan kunnen heel goed een actieve rol in het stedelijk leven hebben gespeeld en hun kennis aan de samenleving ten nutte hebben gemaakt. Zoveel is zeker dat de stad Deventer steeds trots is geweest op haar Athenaeum en het veel meer als een instelling en een attribuut van de stad dan als een school voor het gewest heeft behandeld.

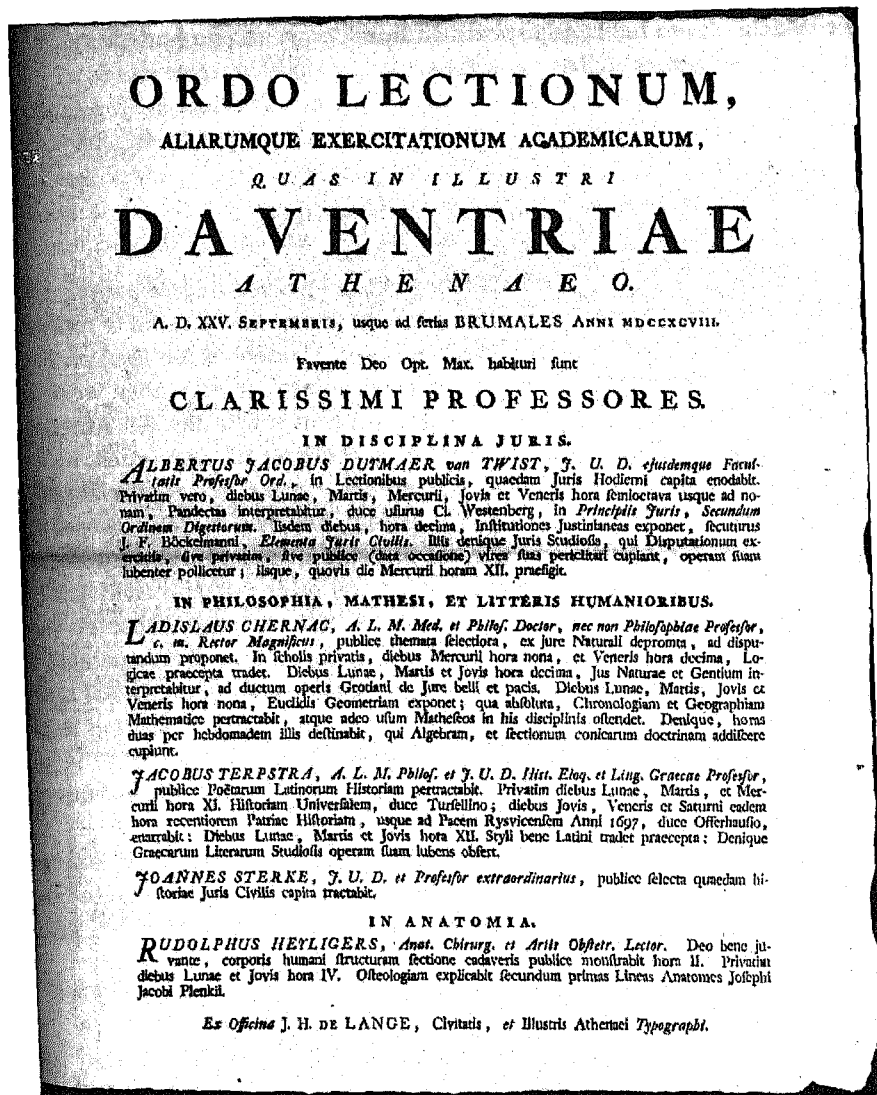
Filosofen, theologen, juristen

Het typische karakter van een stadshogeschool gevoegd bij de onmogelijkheid om in Deventer te promoveren, dus de studie adequaat af te ronden, heeft het Athenaeum een eigen kleur gegeven. Studenten die geen promotie nodig hadden, omdat ze leraar aan een Latijnse school wilden worden, of predikant, waren in beginsel in staat heel hun studie aan het Athenaeum af te ronden. Wie echter advocaat of geneesheer wilde worden, moest minstens voor de slotceremonie naar elders – maar gewoonlijk zochten zulke studenten uit betere kringen al eerder hun heil in een universiteit met een zeker prestige, vooral Utrecht of Leiden. Hun studie werd dus in tweeën gehakt, als ze al niet achtereenvolgens méér universiteiten aandedden. Een en ander zou kunnen suggereren dat de propedeuse en een maatschappelijk minder hoog aangeslagen studie als de theologie aan illustre scholen domineerden, terwijl de beter gesitueerde of de sociaal meer ambitieuze studenten naar elders gingen, voor een goede opleiding in de rechten of de medicijnen. Was dat in Deventer inderdaad het geval? Is het mogelijk meer licht op te werpen op de recrutering van het Athenaeum en het studiepatroon van de studenten?

De aard van de inschrijvingen in het Deventer *album studiosorum* laat het niet toe te peilen welke de interessegebieden van de afzonderlijke studenten waren. Het *album* geeft slechts naam en plaats van herkomst, geen indicatie van het wetenschapsgebied waarvoor de student naar Deventer kwam. Daarvoor zijn ook geen andere bronnen in het archief van Rector en Senaat beschikbaar.²² Tot op zekere hoogte is dit echter wel te reconstrueren. Wanneer we voor alle studenten die in het *album* worden genoemd nagaan waar ze nog meer hebben gestudeerd en welk beroep ze uiteindelijk hebben gekozen, krijgen we een redelijke indicatie van wat ze aan het Deventer Athenaeum hebben kunnen zoeken, zoals ik dat hierboven voor Johan Fildar heb laten zien.²³

22 S. Vonk en B. Woelderink, *Inventaris van de archieven van de Deventer gemeentelijke instellingen van hoger-, voorbereidend hoger- en middelbaar onderwijs en van hun bestuursorganen 1619-1971*, Deventer 1979, p. 1-18.

23 Zie hierboven, p. 16-18.

Collegerooster uit 1798. (Gemeentearchief Deventer)

Dat zeer arbeidsintensieve onderzoek is nog niet verricht. Maar zelfs dan moeten we nog twee grote slagen om de arm houden. Nogal wat studenten wisselden tijdens hun studie van belangstellingssfeer of cumuleerden verschillende studievelden. Wie als student in de geneeskunde werd ingeschreven eindigde soms als jurist, terwijl toekomstige predikan-

ten regelmatig als volleurde geneeskundigen worden gesignaleerd. Nog dubbelzinniger is een inschrijving in de letteren of de wijsbegeerte, aangezien het hier zowel om een echte literaire of wijsgerige eindstudie kan gaan, als om een simpele propedeuse die per definitie naar een andere faculteit leidt. Wanneer we de immatriculatie met een promotie, of met een tweede inschrijving elders, kunnen confronteren, is de overgang duidelijk. Maar bij studenten die niet promoveren ligt dat een stuk moeilijker, en lang niet alle studenten wisselden tijdens hun studieduur van instelling: slechts één op de twee Zutphense studenten deed dat bijvoorbeeld in de zeventiende eeuw, één op de vier in de achttiende, toen de studenten honkvaster werden dan voorheen.²⁴ De analyse wordt nog gecompliceerd door het gegeven dat de studie in de filosofie tijdens de betrokken periode een verandering van statuut doormaakte. Vanaf het begin was de filosofie enerzijds een vorm van propedeutisch onderwijs voor de zogenaamde 'hogere' faculteiten (theologie, rechten, geneeskunde), zelfs daar waar, zoals in Deventer, het onderwijs formeel niet in faculteiten maar naar leerstoelen was georganiseerd. Anderzijds was de filosofie een specialisme op zichzelf. Naarmate de periode voortschreed werd ze dat ook steeds meer, vooral op het gebied van de exacte vakken. In 1815 scheidden deze zich dan ook van de oude letterenrichting af en ontstonden er twee zelfstandige faculteiten: de letterenfaculteit en de wis- en natuurkundige faculteit. Enkele steekproeven kunnen niettemin wel iets duidelijk maken over studiekeuzen en studiepaden. We nemen er twee: de studiekeuzen van een Deventer familie, en een specifieke beroepsoriëntatie van de studenten aan het Athenaeum: het predikantschap.

Het eerste voorbeeld betreft een Deventer familie. In dit geval gaat het om de in de zeventiende eeuw uit één gemeenschappelijke stam gesproten families Jacobson en Ten Brink.²⁵ Beide drongen door in het patriciaat en behoorden dus tot de maatschappelijke toplaag. Tussen 1670 en 1795 zijn zestien mannelijke leden van beide geslachten hun studie begonnen. Behalve de eerste student uit de familie (Wolter ten Brink), die in 1670 te Groningen aanving, begonnen ze allen aan het Deventer Athenaeum, gemiddeld op de leeftijd van zestien jaar en vier maanden, dus onmiddellijk na afloop van de Latijnse school. Het gaat hier om een gemiddelde. Twee studenten, Arend en Johan Jacobson, waren bij hun binnenkomst in het Athenaeum in

²⁴ Frijhoff, 'Le rôle des études universitaires dans une société locale', p. 98-99, tab. 2.

²⁵ Ik ontleen dit voorbeeld aan mijn bijdrage 'Deventer', p. 64-66. Genealogische gegevens naar: H. Kronenberg en H.H. Röell, 'Deventer geslachten. Bijdrage tot de genealogie Jacobson en Ten Brink', *Maandblad 'De Nederlandsche Leeuw'* 46 (1928). Studiegegevens aangevuld door eigen onderzoek.

resp. 1731 en 1766 slechts veertienhalf jaar oud; Gerhard Jacobson, ingeschreven in 1704, was daarentegen al ruim twintig. De anderen lagen tussen die uitersten in, maar waren op één na allen jonger dan zeventien. De vraag rijst dan natuurlijk wat we ons bij propedeutisch onderwijs in de letteren en wijsbegeerte aan zulke jonge knapen van vijftien en zestien moeten voorstellen. Zelfs wanneer we ervan uitgaan dat de puberteit als maatschappelijk gestructureerde ontwikkelingsfase een late verworvenheid van onze samenleving is en dat de studenten uit de zeventiende en achttiende eeuw dus vroeger dan wij het stadium van psychische en lichamelijke volwassenheid en autonomie bereikten, dan nog stelt zich de vraag of zij intellectueel wel rijp genoeg waren om de leerstof adequaat te kunnen verwerken.²⁶

Die gemiddelde leeftijd is voor een toenmalige instelling van hoger onderwijs trouwens wat aan de lage kant. Aan de universiteiten lijkt zij gewoonlijk één à twee jaar hoger te hebben gelegen. Dit kan erop wijzen dat het Athenaeum hoe dan ook een tussentijdse opvangfunctie heeft gehad voor vroegrijpe studenten die nog te jong waren om zelfstandig buiten de stad te gaan wonen. Dat laatste blijkt in de betrokken families wel degelijk regel te zijn geweest. Slechts in één geval was het Athenaeum zowel begin- als eindstation van de studie, en met reden: Jan Hendrik Jacobson, in 1746 op zestienjarige leeftijd op het Athenaeum gekomen, werd gewoon wijnkoper. In alle andere gevallen werd de studie in tweede instantie elders voortgezet, gemiddeld op de leeftijd van twintig jaar en vier maanden. Dat betekent dat de modale student uit beide geslachten vier volle jaren aan het Athenaeum studeerde. Duurde de propedeuse zo lang? Uitsluitel daarover krijgen we wanneer we de tweede inschrijving, aan een andere universiteit, aan de promotiedatum relateren. Dertien leden van de twee families hebben hun studie namelijk met een promotie afgesloten, twaalf in de rechten, een in de medicijnen. Daarnaast werd er nog één predikant, terwijl de laatste jong moet zijn gestorven. In negen van de dertien gevallen vond de promotie binnen een jaar na inschrijving plaats, vaak zelfs bijna onmiddellijk. Bij de vijf Utrechtse promoties kan een addertje onder het gras zitten omdat het daar nogal eens voorkwam dat men zich pas kort voor de promotie aan de universiteit liet inschrijven, ook al studeerde men er al langer. Zo'n inschrijving werd namelijk voor de promotie vereist, maar had verder nauwelijks zin omdat in Utrecht de fiscale voorrechten die een

26 Voor de problematiek rond het ontstaan van de adolescentie, zie H.F.M. Peeters, 'De levensloop in het begin van de moderne tijd (1500-1700)', H.F.M. Peeters en F.J. Mönks, *De menselijke levensloop in historisch perspectief*, Assen-Maastricht 1986, p. 59-84; P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van pre-industrieel Europa*, Hilversum 1988, p. 277-291.

inschrijving elders meebracht al in 1657 door de vroedschap waren afgeschaft. Dat besluit leidde toen onmiddellijk tot een dramatische daling van het aantal ingeschrevenen.²⁷ Als gevolg van die maatregel is het Utrechtse *album studiosorum* feitelijk onbruikbaar voor onderzoek naar studiegedrag tijdens de Republiek.

Desondanks vindt de korte interval tussen tweede inschrijving en promotie aan de andere universiteiten bevestiging. Gerhard Johan Jacobson studeert vier jaar in Deventer (1706-1710), twee jaar in Leiden, één jaar in Harderwijk, waar hij in 1713 de doctorshoed verwerft. Jacob ten Brink studeert drieënhalf jaar in Deventer, vervolgens twee jaar in Leiden en promoveert dan onmiddellijk in Franeker (1711). Gijsbert ten Brink studeert vijfenhalf jaar in Deventer, en trekt in 1721 naar Franeker om daar zijn graad te halen. Johan Jacobson, een van de twee jongste ingeschrevenen te Deventer, blijft liefst zeven jaar aan het Athenaeum, maar bekroont dan in twee jaar zijn rechtenstudie te Leiden met een promotie (1774). Gerhard Willem Jacobson tenslotte, de laatste van de reeks, trekt na vijf jaar Athenaeum in 1799 naar de illustre school te Lingën, net over de grens, om een jaar later in Harderwijk te gaan promoveren. Een uitzondering is Arend Jacobson, die in 1731 op veertienjarige leeftijd te Deventer wordt ingeschreven, maar met 15 jaar al in Leiden is en daar na vier jaar studie in de rechten promoveert, krap negentien jaar oud. Werd het stedelijk Athenaeum voor deze begaafde jongeman te min geacht?

Het voorbeeld van deze familie kan ons heel wat over de onderwijscircuits in de Republiek leren. Heel duidelijk komt naar voren dat het Deventer Athenaeum als een echte stadshogeschool functioneerde. Bijna alle studenten uit Deventer beginnen dáár hun studie. Gezien de interval tussen eerste en tweede inschrijving heeft het Athenaeum méér gedaan dan een simpele propedeuse verzorgen: aansluitend op de propedeuse werd een deel van het onderwijs in een van de hogere faculteiten eveneens te Deventer genoten. In bijna geen enkel geval werd het onderwijs aan het Athenaeum echter als voldoende ervaren. Of het nu om wetenschappelijke redenen, didactische motieven of eenvoudig door statusdrang kwam, na het Athenaeum volgde steeds een afsluiting van de studie aan een volwaardige universiteit. Natuurlijk had men zo'n universiteit nodig om te kunnen promoveren, maar men bleef er veelal iets langer dan de tijd die strikt nodig was voor de voorbereiding van de promotie. In vijf van de zestien gevallen ging de student achtereenvolgens zelfs naar twee volwaardige universiteiten. Steeds zaten er minstens twee jaar tussen de tweede en de

27 Frijhoff, 'Hoger onderwijs als inzet van stedelijke najver', p. 110-111.

derde inschrijving, zodat ongetwijfeld van een reële studietijd buiten Deventer mag worden gesproken.

Getrouw het klassieke beeld, komt het Athenaeum hier als de eerste trap van een twee-traps hoger onderwijssysteem naar voren. Maar we kunnen het beeld ook omkeren. Tegenover de traditionele nadruk op het belang van de universiteiten en de voorbereidende rol van de illustre scholen, blijkt uit deze analyse dat de universiteiten voor de studenten uit de bisschopsstad helemaal niet zo'n belangrijke rol speelden als we zouden mogen verwachten. Ze dienden hoofdzakelijk ter afronding en afsluiting van de studie. Ook mogen we aannemen dat een kort verblijf te Leiden of Utrecht voor een aankomend regent alleen al daarom belangrijk was omdat hij er zijn later onontbeerlijke netwerk van studievrienden kon opbouwen. Het waren, met andere woorden, vóór alles instellingen met een hoog socialiserendement. Het echte studierendement werd echter in Deventer zelf behaald: daar vonden propedeuse en een groot deel van de vervolgstudie plaats, daar werden de fundamenteën van de wetenschappelijke habitus gelegd en kwam een eerste kennismaking met de intellectuele wereld tot stand. En wat voor het Athenaeum van Deventer geldt, gold ongetwijfeld eveneens voor dat van Amsterdam, en in mindere mate voor de kleinere instellingen her en der in het land. Zonder aan het belang van de universiteiten als wetenschapscentra te tornen, is er dus ruimte voor een nieuwe visie die de functie van wetenschapsoverdracht van de illustre scholen serieuzer neemt dan tot nu toe gebruikelijk was. Vandaar het belang van een studie over het wijsgerig onderwijs aan de illustre scholen. Dat was immers de basis van de propedeuse.

De tweede steekproef betreft het aantal predikanten dat het Athenaeum heeft afgeleverd. Traditioneel zijn de illustre scholen en athenaea door velen beschouwd als een soort universitaire instellingen van het tweede garnituur, juist goed genoeg voor het kennisniveau dat van predikanten werd verlangd. Die indruk is nooit geverifieerd, en aangezien het Deventer Athenaeum de enige illustre school van de Republiek is waarvoor een volledig *album studiosorum* is overgeleverd, is zo'n verificatie ook alleen voor Deventer mogelijk. Ik heb dan ook enkele steekproeven uitgevoerd, in drie perioden van twintig jaar met een interval van een halve eeuw of meer: 1630-1649, de eerste twee decennia van het bestaan van het Athenaeum, wanneer de toeloop het grootst is; 1700-1719, na de eerste grote daling; 1780-1799, in de jaren van het dieptepunt.²⁸ We kunnen nu de namen uit het Deventer *album* in die perioden naast een alfabetische naam-

²⁸ Vergelijk voor de numerieke ontwikkeling: Frijhoff, 'Deventer', p. 51-55.

lijst van de Noordnederlandse predikanten leggen om het aantal studenten te berekenen dat predikant is geworden.²⁹ Het blijkt dan dat de toekomstige predikanten slechts een fractie van het totaal aantal Deventer studenten uitmaken, en bovendien een dalende fractie.

Periode	predikanten uit					totaal	%
	Deventer	Overijssel	rest Ned.	buitenl.	totaal	studenten	predikanten
1630-1649	16	9	32	12	69	424	16.3
1700-1719	13	5	3	–	21	146	14.4
1780-1799	5	4	5	–	14	106	13.2

De telling laat zien dat het gangbare beeld minstens enige correctie heeft, en eigenlijk in het geheel niet opgaat.³⁰ Vanaf het eerste begin was het Athenaeum allesbehalve een kweekvijver voor predikanten. In absolute zin spreken de cijfers voor zichzelf: slechts één op de zes studenten van het Athenaeum kwam in het predikambt terecht. Maar de conclusie geldt ook in relatieve zin. In de achttiende eeuw vond jaarlijks een honderdtal promoties in de rechten, medicijnen, wijsbegeerte of theologie van Nederlandse studenten plaats, terwijl ieder jaar ongeveer vijftig proponenten tot predikant werden aangesteld, dat wil zeggen ongeveer éénderde van het totaal.³¹ Het is waar dat dit cijfer wat geflatteerd is omdat we niet weten hoeveel studenten de universiteit zonder diploma verlieten om bijvoorbeeld leraar te worden ofwel, zoals wijnkoper Jan Hendrik Jacobson, om een eerzame nering te gaan uitoefenen. Maar een strakke calculatie van het aantal studenten uit Overijssel dat de universiteiten heeft bezocht, maakt duidelijk dat het percentage studenten dat niet promoveerde zeker in de achttiende eeuw niet hoog was.³² Voor een stad als Zutphen kan dan ook worden geconstateerd dat ongeveer een kwart van de afgestudeerden theoloog werd – bijna steeds predikant, zonder een enkele in het buitenland opgeleide priester te vergeten.³³ Al met al betekent dit dat het Deventer Athenaeum zeker niet als een typische opleidingsplaats voor predikanten kan worden aangemerkt. Integendeel, er is reden om te vermoeden dat wie predikant wilde worden onmiddellijk naar een van de faculteiten ging die met hun opleiding naam hadden gemaakt: het rechtzinnige Utrecht,

29 Met dank aan drs. F.A. van Lieburg voor inzage in zijn computerbestanden met Nederduits-gereformeerde predikanten, opgesteld ten behoeve van zijn dissertatie over die beroepsgroep.

30 Deze conclusie corrigeert dus wat ik eerder in aansluiting bij het gangbare beeld over de clientèle van de illustre scholen stelde: Frijhoff, 'Deventer', p. 49.

31 Frijhoff, *Société*, p. 383 en 396-397, bijlagen 4 en 11.

32 Frijhoff, 'Deventer', p. 70, tab. 5.

33 Frijhoff, 'Le rôle des études universitaires dans une société locale', p. 106, tab. 5.

het vrijzinniger Leiden, of het steeds weer verrassende Harderwijk.

Natuurlijk moeten we ook hier met een geringe vertekening rekenen: niet alle theologiestudenten werden ook werkelijk predikant, sommige kwamen in dienst van een Latijnse school of werden, als 'gesjeesd' student, koster, voorzanger, ziekentrooster of Nederduits schoolmeester. Zulke theologiestudenten van het Deventer Athenaeum komen we met een lijst predikanten natuurlijk niet op het spoor. Misschien was er ook nog een enkele theologiestudent onder van een andere gezindte, bijvoorbeeld remonstrants of luthers – ook al hadden die in Amsterdam hun eigen seminaria. Daarnaast kwam er een klein aantal in dienst van leger of vloot terecht, in de koloniën of in het buitenland. Tenslotte zullen enkele buitenlandse studenten, met name die uit Hongarije en Zevenburgen en uit de calvinistische streken van Duitsland, terug in hun eigen land als predikant werkzaam zijn geweest. Maar zulke buitenlandse studenten vinden we eigenlijk alleen in de eerste van de drie genoemde perioden. Alleen het Duitse grensgebied (Lingen!) levert ook later nog wel eens een student. Maar al deze uitzonderingen te zamen vormen slechts een fractie van de predikanten op de reguliere standplaatsen, en beïnvloeden onze conclusies niet wezenlijk. In de beginperiode was hun aantal vermoedelijk ook groter dan in de achttiende eeuw.

We moeten dan ook voorzichtig zijn met het postuleren van een oorzaak/gevolg-verhouding tussen de neergang van de illustre school van Steinfurt, niet ver van de grens, en de opkomst van die van Deventer, hoe verleidelijk die hypothese ook lijkt. Het is zeker mogelijk dat Deventer van Steinfurts échec heeft geprofiteerd, maar dan toch niet uitsluitend de wijsgeren en theologen.³⁴ Integendeel, terwijl Steinfurts theologieopleiding wezenlijk heeft bijgedragen tot de vestiging van de Nederduitse gereformeerde kerk in de oostelijke Nederlanden, kan dat van Deventer nauwelijks worden gezegd. Getuige de oprichting van een hele reeks illustre scholen in datzelfde decennium is het veel waarschijnlijker dat de snelle bloei van het Deventer Athenaeum gedeeld heeft in een meer algemene opbloei van de wetenschap en de hang naar kennis en onderwijs in de Republiek zelf. En na die gedeelde bloei kwam ook een gedeelde crisis. Het verschil tussen het Deventer Athenaeum en de universiteiten was, dat de universiteiten als nationale instellingen hebben weten te overleven,

³⁴ Vergelijk P.H.A.M. Abels, 'Das Arnoldinum und die Niederlande während seiner ersten Blütezeit: Das Verhältnis einer Haßliebe', *400 Jahre Arnoldinum 1588-1988. Festschrift*, Greven 1988, p. 78-97; Willem Frijhoff, 'Die Bedeutung der Hohen Schule zu Steinfurt im Universitätsraum der östlichen Niederlande im 16. und 17. Jahrhundert', H. Holzhauser en R. Tollner (eds.), *Symposium 400 Jahre Hohe Schule Steinfurt*, Steinfurt 1991, p. 18-35.

terwijl voor een stadshogeschool in het centraal geleide en gedachte Nederland van na 1798 geen plaats meer is. Daarom heeft het Athenaeum tachtig jaar later uiteindelijk het loodje moeten leggen.